

ԳԻՏԱԿԱՆ

ՀՈՅԱՄՈՂԷԶՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ՄԱՅԸ ⁽¹⁾

Հարիւր երեսունը վեց միլիոն տարիներ առաջ, դարնան մայրամուտի մը, փոքրիկ, մուշտակաւոր կենդանի մը, զգուշութեամբ կը դիտէր ցած եղէգնուտի մը ընդմէջէն՝ երկարաձողւած արեւադարձային ծովայինճի մը եղբին՝ որ հետագային, մեծ մասով պիտի դառնար Քոլորադոյի նահանգը։ Փոքրիկ արարածը մեծ ուշադրութեամբ կը նայէր ջուրերուն, խորքէն բանի մը դուրս ելուելուն կը սպասէր կարծես, սակայն ոչինչ կ'երևար։

Փոքրիկ այս կենդանին համածնող² մըն էր. մին նախածնունդ ստնաւորներէն, ինչպէս նաև նախաւայրը հետագայ տիպարներուն։ Յանկարծ մուշտակաւորը նայուածքը սեւեռեց կէտի մը ու գտաւ փնտռածը։

Իրմէն իննսուն ոտք հետու, պզտիկ գունդ մը կ'երևար ջուրին վրայ, որ դիտող կենդանիէն հազիւ մեծ էր, շուրջ վեց ոտք արամապծով։ Կարծես թէ կը ծփար, առանց բանի մը կապուած ըլլալու։ Իրականին մէջ, սակայն, գունդը անսովոր քիթն էր կենդանիի մը որուն ունեղեբըր գլխուն վրայ կը գտնուէին։ Կենդանին կը հանդատանար ծովայինճին մէջ, շնչելով այս հնարամիտ ձեւով։

Ծփացող գունդը դանդաղօրէն վեր կ'ելլէր ջուրերէն։ Երկար, շնորհալի վիզի մը ծայրին կցուած և միացած գլխու մը՝ ահ շարունակ կը բարձրանար կամարածէ, ի վերջոյ կանգ առնելու 25 ոտք ջուրէն վեր։ Կարծես թէ գնդակ մըն էր անհաստատ պարանի մը ծայրին անհունօրէն վեր նետուած։ Բանի մը կապուած ըլլալը չէր երևար և երբ վիզը ջուրէն բոլորովին դուրս ելաւ, գլուխը դառնալ սկսաւ այս ու այն կողմ, քնքուշ շարժումներով և հետագոտական նպատակներով։ Յոյունք քիթին երկու կողմերը գտնուող մանր աչքերը աւելն կողմ գննելէ և իրենց տեսածէն ապահով ըլլալէ վերջ՝ կենդանին նոր շարժումի մը սկսաւ։

Վիթխարի դանդաղութիւնով քիչ քիչ գուրս կ'ելլէր լիճէն, ցեխոտ ջուրերը վար կը թափէին անոք վրայէն՝ ամէն անգամ մատ մը բարձրանալուն։ Շուտով

¹ Յօդուածը ամիսի թարգմանութիւնն է շէյմզ Միչնըրի Քոլորադոյի նահանգի պատմութեան նուիրած «Հարիւրամեակ» գիրքին, հոյամոզէգնեթաւ դարաշրջանի մասէն քաղուած։

Հոյամոզէգնեթաւ դարաշրջանը բուն անունով ծանօթ է Մեծ Սոդոմ ներս Դարաշրջան։ այս վիթխարի սոդոմները առաջին անգամ երկրի վրայ Միչին կեանքի սկիզբը — 220-70 միլիոն տարիներ առաջ — և անհետացան երկրէն մոյմ ժամանակաշրջանի վերջերը։ Իշխեցին 135 միլիոն տարիներ և յանկարծ անբերութեամբ՝ ամբողջական չ'ազատուով։ Այս մտին ու ամենց կեանքին, բնախօսական կազմութեան, անոնց այնքան հետաքրքրական տեսակներուն և կայսրութեան մասին պիտի անդրադառնանք երկրորդ յօդուածով մը։

² Գիտական քաղը՝ *Panithothere* — ասնաւորներու ճախածնող, բոլոր ստնաւորներու կամ համաստնաւորներու ծնողը, որմէ՝ «համածնող» քաղը։

ծովալիճի մէջի բանը յայտնի եղաւ. անկէ դուրս ելաւ թխամարմին, հրէշային կոյտ մը, որուն կցուած էր այդ ճկուն վիզը: Չանդուածեղ մարմինը այժմ կը յառաջանար դանդաղօրէն ու կշռութաւոր, մինչ՝ մուշտակաւորը եզերքը կեցած զայն կը դիտէր:

Այնպէս կը թուէր թէ սողունը կը լողար, իրականին մէջ սակայն ան կը քալէր յատակին վրայ, ջրածածուկ խոշոր սրունքներով: Անցնելով ծանծաղ ջուրը երբ մօտեցաւ եզերքին, այն ատեն, պարզուեցաւ վայելչութեան և դիզեցկութեան տպաւորիչ տեսարան մը: Հսկայ պոչ մը, վիզէն աւելի երկար, աւելի նուրբ գիծերով յարդարուած, դուրս ելաւ ջուրէն կենդանիին ետէն քաշկոտուելով և ճօճուելով ծովալիճի մակերեսին: Գլխէն մինչև պոչին ծալրը՝ զապանը 87 ոտք երկարութիւն ունէր:

Մինչև հիմա երկար օձի մը նմանող սողունը երբ եզերք ելաւ, տեսնուեցան զինք վեր բռնող զանգուածային իւր չորս սրունքները, որոնք ամրակառոյց վիթխարի սիւններու կը նմանէին: Անոնք իրանին միացած էին ոսկրազօդերով և այնպիսի կոյտ կառուցուածք մը ունէին, որ, հակառակ կենդանին երկակնեցող ըլլալուն, կարծես ինքզինքը պիտի չկարենար դիւրութեամբ ոտքի կենցնել ցամաքի վրայ, ուր ջուր չկար զինք վեր մղելու:

Դանդաղ ու ծանր քայլերով սողունը կ'երթար դէպի վճիտ գետ մը՝ մօրուտին մէջ թափող. հիմա իր ընդհանուր կազմութիւնը մէջտեղ էր. գետնէն մինչև գլուխը 35 ոտք էր, ուսերը 13 ոտք բարձր, պոչը երկարած՝ 50 ոտքի չափ, կը կշռէր 30 թոն մօտաւորապէս:

Գերանամողէզն էր, հոյամողէզներուն ոչ ամենէն մեծը և ոչ ալ ամենէն սարսափազդուն: Ոնգրոյ առարկայ տիպարը էջ մըն էր, 70 տարեկան՝ դեռ ծաղիկ հասակին մէջ: Ան կ'ապրէր միայն բուսականութեամբ որ կը գտնուէր ճախնուտ ջուրերուն մէջ: Այս նպատակով ամէն կողմ պտտցնելով իր պղտիկ պուխր՝ կը ծայրատէր ինչքան որ ճարակ կրնար գտնել. ասիկա իրեն համար գիւրին գործ չէր, որովհետև վերջին ծայր պղտիկ բերան մը ունէր, մտնողադամ և ցցուն առաջամասի տկուաներով. ծամելու համար աղօրիք չունէր: Այդ հարցն էր որ զինք դէպի լիճեզրը բերած էր, իր առաջին գործը եղաւ ծամելու գործով զբաղել:

Ծարակելէ ետք մօտը գտնուող բոլոր բոյսերը, զնայ ջրանցքը՝ ծովալիճէն հեռու. երկչոտ դիտարդը շատ մօտհոգ էր անոր անցքէն, անոր խոշոր ոտքը կրնար քանդել իր բոյնը, ինչպէս ուրիշ հոյամողէզ մը ըրած էր: Գերանամողէզը քալած միջոցին ամենէն ուրիշն արարածներէն մէկն էր մինչև հիմա երկրի վրայ տեսնուած: Մեծ զգուշութեամբ, առանց աճապարանքի ու առնուազն երկու ոտքերը միշտ ամուր կերպով տեղաւորելով գետին՝ ան կը յառաջանար կենաք տաւ լերան մը պէս: Գլուխը գետին յառակը իջեցուցած որոշ քար մը կը փնտէր: Երբեմն կանգ կ'առնէր, գուշ քիթովը քար մը կը չըջէր քայքայէր հաւնէր. ծայրերը շատ սուր կ'ըլլային:

Իր ապարդիւն փնտռուէրը զայրացուց զինք ու չնչմարեց ցամաք ապրող ու երկու ոտքի վրայ քալող հոյամողէզի՝ մը իրեն մօտենալը: Թէև մե-

3 *Diplodocus* — Յուլիան Բերկու քառերէ կազմուած որ կը նշանակէ double beam— կրկնակ գերամ, գոյգ գերամ — երկու գերամ օւնեցող մոզէգ. երկագերամ մոզէգ, գոյգ գերամ մոզէգ, երկաթեծամ մոզէգ. կարճ ձևով՝ գնրամամոզէգ:

4 Հոյամոզէգները կ'ապրէին մինչև 200 տարի:

5 Հոյամոզէգներու 250 տեսակ ծանօթ է այսօր աւելի քան 10 տեսակներ

ծուծեամբ չէր բաղդատուեր գերանամողէղին հետ սակայն աւելի արտաշաւած էր, խոշոր դլուխ մը ունէր, լայն երախ եւ ահարկու ու սրածայր տկոտներ: Մասկեր մըն էր, բաւականաչափ խոշոր չէր չափուելու համար գերանամողէղի պէս հակայ կենդանիի մը հետ եթէ ան իր սեփական միջնափայրք՝ Զուրին մէջն էր, բայց միշտ դարպասելու վրայ էր Զուրր ապրող հակայ հոյամողէղիներ, եթէ տնոնք յանդգնէին չափէն աւելի մօտենալու ցամաքին:

Ան կողմնակի մօտեցաւ գերանամողէղին, մեծ զոռչութեամբ ու առջևի երկու ոտքերը պատրաստ՝ ձեռքերու պէս, ճանկելու համար դայն: Միշտ կը զոռչանար անոր պոչէն, որովհետեւ անոր միակ դէնքը այդ էր:

Բուսակները յարձակողէն անտեղեակ էր եւ կը շարունակէր զննել զետին յատակը՝ յարժար քարին համար: Մասկերը անոր վար ծոած զլուխը տկարու թիւն նշան մը համարելով խոյացաւ դէպի այն կէտը ուր անոր խոցելի վիզը կը միանար իրանին, գիտնալով որ ուրիշ ոչ մէկ կերպով զայն կրնար զգետնել: գերանամողէղը երբ տեսաւ անոր դէպի իրեն գալը, չըջեց ինքզինքը ճարպիկութեամբ և յարձակողը դիմաւորեց իր մարմնին կոշտ ու զօրաւոր կողմով: Այդ դիրքաւորումը ետ մղեց մասկերը եւ ան սայթաքեցաւ: Այս տեսնելով գերանամողէղը յառաջացաւ, կամաց մը պրկեց պոչը՝ զօրեղ աղեղի մը պէս ու հարուածեց զայն այնպիսի ուժգնութեամբ մը որ հոյամողէղը փախչախուտած, թաւայղլոր ննտուեցաւ մացառուտ:

Առջևի պղտիկ ոտքերէն մին կոտրած էր հարուածէն. կոկորդիլն խորէն «առք, առք» ձայներ հանելով, հեռացաւ քաշկոտուելով: Գերանամողէղը վերսկսաւ իր փնտտութիւնը:

ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՇԱԼԻԽՐԸ

Գերանամողէղը, վերջապէս, գտաւ իր ուզածը: Ծուրջ մէկուկէս քիօ կշռող քար մըն էր, տափակցած ծայրերով, ողորկ ու կորցած: Երկու անգամ մշտեց զայն ցուկով: Գոհ էր, կը յարմարէր նպատակին. յետոյ բերանը առաւ, դլուխը կրցածին չափ վեր բարձրացուցած, կլից քարը և ճաշեցուց զայն երկար վիզէն վար, խռչափողին մէջ, ուր ան միացաւ վեց ուրիշ աւելի մանր քարերու, որոնք անդադար իրարու կը քսուէին երբ կենդանին շարժէր: Ահա թէ ինչպէս ան ծամեց իր ճարակը: Եօթը քարերը կը ծառայէին աղօթքներուն տեղ, որոնցմէ զուրկ էր:

Մութը սկսած էր, պէտք էր ապաւինիլ ծովալիճի պաշտպանութեան, ապաստանելու իր տեղը, ուր 14 ուրիշ գողուններ կը կազմէին պաշտպանողական երամակ մը: Սակայն շարունակեց մնալ գետին մէջ, անորոշ ցանկութեամբ մը, զոր չէր կրնար ընտրուել յատկօրէն և նման գերանամողէղի րնտանիքին ըլլոր անդամներուն՝ չափէն աւելի պզտիկ և անզոնադանոց իր ուղեղը իրեն թոյլ չէր տար տրամաբանելու կամ յիշելու: Բնութաբանութեան իր ունակութիւնն էր որ կը զգուշացնէր զինքնախտերէն: Այսինքն, մասնաշատուկ հասկացողութեամբ բացատրելու համար — խոտիայոյց տապանապր կամ կրճող խոտիքը զոր հիմա ան կը զղար և որ զլիաւոր զրդապատճառն էր եղած երամակի պաշտպանութենէն՝ հեռանալուն — իր պղտիկ ուղեղը օղնութիւն չէր կրնար տալ:

կը գտնուին: Կարգ մը հոյամողէղներ հաւու մեծութիւն ունէին. մեծերէն ուսմակ կը կշռէին 50 քամ և ունէին 30 մեքր երկարութիւն: Զորս յարկանի շէնքի մը տանիքը դրուած թաղաքին բոյսերը կրնային դիւրութեամբ Թարակել:

Այժմ կ'երթար գէպի կրարարժուեց մը, որ առաջուրնէ իրեն ծանօթ էր. ծովալիճէն հեռու և ստորոտէն անցնող գետէն 60 մետր բարձր: Հոս, հակահոսանքները մօրուտ մը կազմեր էին և երբ ան մօտեցաւ այս պաշտպանուած վայրը՝ ապահովութեան զգացումով մը լինուեցաւ: Զգացածէն անորժեկով, հանդարտօրէն փոխուեցաւ մութ քաւորունկ ջուրներուն մէջ. գլխուն ծայրի դուռը դուրս ձգեց ջուրէն՝ շնչելու համար:

Քունը չտարաւ. պէտք էր քնացած ըլլար՝ ըստ սովորութեան: Կրծող անյապահութիւնը արթուն պահեց զինք, տարտամօրէն դեռ փնտռելով բան մը, զոր ոչ կրնար սահմանել, ո՛չ ալ կրնար հաստատել: Քանի մը ժամ վերջ, ան վերադարձաւ գլխաւոր ջրանցքը և հոն անցնեց արևադարձային երկար գիշերը:

Գերանամողէղը ատակ էր մեծ ճկունութեամբ գործելու, ինչպէս ցոյց տուաւ առիկա երեք շարժառիթներով: Մօրուտը տեղ մըն էր ուր կենդանիներու մեծ մասին համար մահ կը նշանակէր, ան կրնար ինքզինք միշտ ազատել զօռաբուծութենէ, որովհետեւ իր զանգուածեղ ոտքերը հետաքրքրական յատկութիւն մը ունէին: Տիղմին մէջ կոխած ատեն անոնք քանի մը բթաչափ խորունկ փոս մը կը բանային, սակայն փակող ցեխէն զանոնք դուրս քաշելու ատեն՝ ճնշումը կրնային տալ առաջամասի սրունքներու յանգին: Ուստի, գերանամողէղին համար, իր վիթխարի սրունքը և ոտքը ցեխէն քաշելու այնքան պարզ էր որքան մօրուտի եղբրէի տիղմէն ծիւ մը քաշելը. ցեխին համար բան մը չկար կառնելու և սրունքը անարգել կը քաշուէր սուի՛չ ճանքով մը:

Գերանամողէղ — զոյգ գերաններ — այսպէս անուանուեցաւ, որովհետեւ արդիոսկրին 16ը (թիւ 12էն մինչև 27 գիտներուն ետեւը) կաղմուած էին զոյգ կողմերով՝ պաշտպանելու համար մեծ շնչերակը որ կ'անցնէր պոչին վարի կողմէն: Սակայն ուղեակիրը ուրիշ անցք ալ ունէր վերի կողմէն և ան գլխուն խարխիւէն անցնելով, կ'երթար պոչին ամենէն զօրաւոր մասին: Այս անցքին մէջ կար զօրաւոր հաստ ջիղ մը որ շատ ապահով հաստատուած էր ուսէն՝ զիստին և որ կրնար կենդանին շարժումի մղել երկու կողմէն: Այսպէս, երկար վիզը և քուռող պոչը յար և նման էին գլխունը բաղկացուցիչներուն մեքենական այն սկզբունքին, որով հետագայ զարաշխմաներուն մարդիկ կրնային վերցնել յափաղանց ծանր առարկաներ ճախարակի մը վրայ՝ ճարտարութեամբ պարան մը սահեցնելով և այսպէս հակակշռելով ամբողջը:

Գերանամողէղին կողմէ գործածուած ճախարակը ողնոսկրին զոյգ կողմերով շինուած անցքն էր. իր պարանը վիզին և պոչին ուժեղ շիղջն էր. իրանի զանգուածին հակակշիռ պահողը: Եւ այս բոլորը կը գործէր հրաշալի պարզութեամբ: Առանց ճախարակի և պարանի այս գերակայ դրութեան, գերանամողէղը պիտի չկարենար շարժման գնել ոչ վիզը և ոչ ալ պոչը: Ան կատարելագործուած մեքենայ մըն էր. նոյնը պիտի ըլլար իր կեանքի ձևին յարմարած որեւէ կենդանի որ պիտի յաջողէր իրեն՝ գալիք սերունդներէն:

Իր ունեցած երրորդ առաւելութիւնը զարմանալի էր: Սրունքներուն ուժեղ ոսկորները, որոնք ջուրին մէջն էին ժամանակին մեծ մասը, զինք անհրաժեշտ կայունութեամբ պայմանաւորող, ամենէն ծանր կառուցուածքն էին: Բայց այն ոսկորները որոնք իր մարմնին վերի մասին մէջ կը գտնուէին, յաջորդաբար, աւելի թեթեւ զանդուած շինուած էին, ոչ միայն իրեն զուտ ծանրութիւն այլ նաև իրեն գործնական կազմութիւն, և այս նուրբ կառուցուածքը իր մարմինը կը վերագէր, կը թողուր որ գրեթէ ծփար:

Այդ չէք բոլորը: Բազմաթիւ բացուածքներ — պատուհաններու պէս բաց անցքեր — հեռու կը պահէին ողնոսկրը՝ վիզէն և պոչէն, այս ձևով կը նշագէր անոնց ծանրութիւնը: Այս բարդ ոսկորները, վերէն ու վարէն իրենց

Ս. ՅԱԿՈԲԻ Ն Ե Ր Ս Է Ն

* Ծշ. 1 Ապրիլ.— Իրիկուան Հսկումին ի Ս. Յակոբ իր անդրանիկ քարոզը խօսեցաւ Հոգշ. Տ. Սևան Վրդ. Ղարիպեան, «Տէր, քաւեա զիս զմեղատրս» խօսքը ունենալով իբրեւ բնաբան: Անդրադարձաւ Փարիսեցիի և Մաքսատրի առակին և բացատրեց կերպերը որով քրիստոնէան կրնայ անկեղծ զոյգումի և ապաշխարութեան ոգիով մաքրուիլ իր մեղքերէն: Ապա, Հոգշ. Տ. Կիրեղ Ծ. Վրդ. Գարիկեան խօսեցաւ այն ահաւոր աղէտին մասին, որուն Լիբանանի Ռետ ենթադրուած է Լիբանանահայ Ռոժ համայնքը մօտ տարիէ մը ի վեր, և կոչ ըրաւ ներկաներուն որ իրենց արտաքուիս լուսաներով օգնութեան ձեռք կարկառեն իրենց կարօտեալ ազգակիցներուն:

* Ուր. 2 Ապրիլ.— Վաղուան 40 մանկանց տօնին առիթով, երեկոյեան Ս. Հրեշտակապետաց նկեղնցիին մէջ կատարուեցաւ մասնաւոր Հսկման արարողութիւն, որուն ընթացքին քարոզեց նոյն վանքի Տեսուչը՝ Հոգշ. Տ. Սևան Վրդ. Ղարիպեան, բացատրելով պարագաները Սեբաստիոյ քառասուն մանկանց նահատակութեան և բնաբան ունենալով «Մի՛ զարհուրիք լայնցանէ որք սպանանեն զմարմինն»: Ժողովուրդը իր բարեպաշտական զգացումները արտայայտեց ձեռք նուիրելով և մոմ վառելով սրբոց նկարին դիմաց:

անցքերովը այնպիսի նրբութեամբ ճարտարապետուած էին, որ կրնային համեմատուիլ միայն կոթակաւ տաճարի մը կամարներուն և պատուհաններուն հետ: Ոսկոր գործածուած էր միայն հոն ուր ճշուամբ չէզոքացնել կր պահանջուէր:

Ճարտարապետական այս հրաշալիքն էր, այս անսահմանօրէն կատարելագործուած մեքենան, որ վերջերս միայն Ֆիզիքական զարգացման բարձր աստիճանի հասած էր և որ պիտի բարգաւաճէր 70 միլիոն տարիներ ևս: Այդ էր որ կը ծփար այն գիշեր՝ ծովալիճի եզերքին, և երբ արշալոյսին, փոքրիկ ստնաւորը դուրս ելաւ իր թոյնէն՝ տեսաւ զինքը, որ իր վիզը կը զարձնէր ծովալիճէն դուրս, յետոյ զէպի կրաբարձունք ցամաք ելլելու համար:

ՃԷՅՄՁ ՄԻԶՆԸՐ

Թրգմ. ՀՐԱՆԴ ՆԱԳԱՇԵԱՆ